

В.С. Шандра
(м. Київ)

ПЕРЕСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН ДО СИБІРУ у 1861–1917 рр.: ЧИННИКИ ТА НАСЛІДКИ¹

У статті робиться спроба з'ясувати чинники, що вплинули на переселення селянства з українських губерній до Сибіру у післяреформений період й у час наростання кризи влади на початку ХХ ст., його чисельний та соціальний склад. Пропонується періодизація переселенського руху, кожен хвилю якої верховна влада регламентувала, спрямовувала та використовувала для забезпечення імперських політичних цілей. Висвітлено наслідки цієї міграції та відзначено спроби українців ідентифікувати себе у сибірському територіальному просторі.

В статье делается попытка выяснить причины, которые повлияли на переселение крестьянства из украинских губерний в Сибирь в пореформенный период и во время нарастания кризиса власти в начале ХХ в., его численность и социальный состав. Предлагается периодизация переселенческого движения, каждую волну которой верховная власть регламентировала, направляла и использовала для обеспечения имперских политических целей. Освещены последствия этой миграции и отмечены попытки украинцев идентифицировать себя в сибирском территориальном пространстве.

Scientific investigation aims to determine factors that influenced the migration of peasants from the Ukrainian provinces to Siberia in period after the reforms and during the growing power crisis in the beginning of twentieth century and its numerical and social contents. It's proposed the periodization of migration, when each wave of a government regulated, directed and used to support imperial political purposes. It's specified consequences of such a powerful migration and noted the efforts Ukrainians to identify themselves in the Siberian regional and temporal spaces.

Сибір у територіальному просторі Російської імперії займав особливе місце. Він став її складовою у середині XV ст., коли московський государ почав прибирати до своїх рук землі Золотої Орди. Феномен цього завоювання проявився в тому, що православна держава захоплювала територію Сибірського ханства — значної частини ще недавно могутньої ісламської імперії². Проте період її освоєння виявився найдовшим, якщо порівнювати з іншими землями, котрі входили до складу Російської держави, як через природно-географічні особливості краю, віддаленість від столичного центру, відсутність шляхів, холодний клімат так і через запізніле усвідомлення владою значення Сибіру у

політичному й економічному просторі імперії. Інтенсивна колонізація цього регіону³ розпочалася під тиском не стільки внутрішніх, скільки зовнішніх чинників, коли внаслідок нової геополітичної ситуації, що склалася після поразки Росії в Кримській війні, інтерес до Сибіру зріс з боку держав переможниць та насамперед Великобританії. Прискорювався він і через зацікавлення краєм корейців та китайців, напади яких ставали частішими⁴. Зміцнити тут військово-політичну присутність Росії й покликане було селянське заселення, здійснити яке після ліквідації кріпосництва і особистого звільнення селянина було набагато легше, ніж до 1861 р.

Людність українських земель знала про Сибір не тільки з чуток. До цього краю, який став місцем відбування каторги — одного з найжорстокіших покарань, засиляли представників української еліти, козаків та селян, котрі вдалися до спротиву владі або вчиняли злочини. В іркутській в'язниці перебував, зокрема гетьман Лівобережної України в 1669–1672 роках Дем'ян Многогрішний, звинувачений у зраді російській державі. Учасники гайдамацького руху також відбували покарання на Нерчинських заводах та поселеннях у Сибіру⁵. Останні приклади свідчать, що ця азіатська територія була місцем і політичних заслань. У першій половині XIX ст. згідно з підготовленим за Миколи I 1845 р. «Уложением о наказаниях уголовных и исправительных» сибірська територія продовжувала залишатися місцем відбування каторги, котра супроводжувалася, як правило, з позбавленням станових прав селян, міщан та дворян. До Сибіру засиляли також членів баптистських сект, що почали активно поширюватися в південних губерніях України з другої половини XIX ст. У Сибіру відбували заслання й діячі національного руху практично усіх періодів його формування. Парадоксально, що українські письменники, які вважали себе виразниками селянської культури, не раз негативно описували Сибір у художній літературі. Однак на їх описи кліматичних умов, мотивів заслання селяни не звертали уваги, і, починаючи з 1860-х років, Сибір усе частіше ставав місцем їхнього добровільного переселення. Ця стихійність спершу не лякала владу, яка хоча й не сприяла, проте особливо і не забороняла його, лише спостерігаючи за господарським освоєнням сибірських земель.

Гостра соціальна проблема, спровокована екстенсивним характером господарювання, стала основним чинником масової міграції, зокрема українських селян на Схід. Обплутані кабальними викупними платежами, непомерними податками та відробітками, вони найбільше терпіли від малоземелля і безземелля. Після реформи демографічна ситуація, внаслідок якої відбувся високий природний приріст селян, призвела до збільшення населення в українських губерніях, а прискорене зростання чисельного складу кожної їхньої сім'ї вело до подрібнення господарств, які через повільне зростання ринкових відносин, не забезпечували добробуту родин.

Зменшення розмірів присадибних ділянок було пов'язане також із переважанням в українського селянства індивідуального способу ведення господарства, з традицією успадковувати землю через її ділення. У середньому по українських губерніях наділ на рев'язку душу нестримно зменшувався. Сприяла

міграціям й історична форма подвірного землеволодіння, притаманна більшості селян українських губерній, яка робила їх мобільнішими порівняно з общинними⁶. До цього додалася низька врожайність ґрунтів, що була характерною насамперед для Чернігівської губернії. Саме тому чернігівські селяни стали піонерами переселенського руху, який відразу підхопили на Полтавщині, а на кінець 1880-х рр. він поширився на Катеринославську, Херсонську, Харківську і Київську губернії. Вже згодом його хвиля «накрила» Кубань та повіти з українським населенням Курщини.

Безземелля й малоземелля характерне було і для інших українських губерній; на початку XX ст. його високі темпи провокували соціальну напругу; воно охопило на Полтавщині 68,2% селян, на Київщині — 67,0%. Найменші показники були на Правобережжі, зокрема у Волинській губернії — 54,1%⁷, оскільки влада підтримувала тут селянина, як спільника проти нелояльних поляків, що в імперській політиці визначалося як потреба — «обрусіння краю».

Збільшити прибутковість селянських господарств могла оренда землі у поміщиків. Проте ті незабаром відмовилися здавати її за відробітки та переводили селян на грошову її форму. Оскільки вартість землі зростала, то збільшувалася відповідно її оплата, внаслідок цього вона швидко поширилась і зовсім витіснила відробіткову у Чернігівській, Полтавській та Харківській губерніях. Якщо вартість десятини оброблюваної землі на Полтавщині 1897 р. становила 132 руб., то в 1908 р. вона зросла до 278 руб.⁸ Оренда однієї десятини ріллі 1906 р. давала селянському господарству 14 руб. доходу, а за можливість її орендувати слід було заплатити поміщику 16 руб. У наступні роки плата за оренду збільшувалася; на Лівобережжі вона 1901 р. дорівнювала 9 руб. 49 коп., 1912 р. — 19 руб. 94 коп., а на Правобережжі її темпи були ще більш вражаючими: з 10 руб. 27 коп. та зросла до 16 руб. 58 коп., а на Півдні й того більше: із 7 руб. 77 коп. до 17 руб. 31 коп.⁹ Недаремно орган Полтавського сільськогосподарського товариства «Хуторянин» писав на своїх шпальтах 1907 р., що «через величезний попит на землю ціни на неї піднялися так високо, що селянин не в змозі навіть виплатити її орендування»¹⁰. Давалася взнаки і застаріла агротехніка обробітку землі, яка не сприяла збільшенню її врожайності.

Слабко розвивалися місцева обробна промисловість та промисли, де селянство могло підробляти хоча б тимчасово (на цукрових заводах чи збиранню врожаїв) й у такий спосіб покращити свої матеріальні статки. Лише на південь України збирати врожай за сезон приходили 550–600 тис. відхідників¹¹. Пошуками роботи на стороні — в містах, на заводах та фабриках, на сезонних підробітках — у кінці XIX ст. займалися на Полтавщині 300 тис., а на Чернігівщині — 200 тис. вільних робочих рук¹². Крім цього, статистика оперувала й таким показником погіршення становища селян як зростання їхньої заборгованості по виплатах різних податків і кредитів, відсоток яких досягав в окремих господарствах до 20%, що також свідчило про їх скруту. Зокрема, у Полтавській губернії таких було 16 391, у Чернігівській — 7146, Київській — 4601, Харківській — 4315¹³.

Соціальну напругу загострювали також неврожаї, загроза голоду, недоїдання та хвороби, що змушували селян шукати нові землі. «Тисячі сімей не знаходять достатніх засобів до існування — констатували полтавські земські статистики, — вони стихійно їдуть у невідомі краї на переселення»¹⁴, мовляв, гірше не буде. Її наростання сприяло тому, що саме з українських губерній влада найперше формувала великі переселенські групи, зокрема з Полтавської, Чернігівської, Київської, Катеринославської, Херсонської і Подільської губерній, виділяючи їм позачергово долі для нових господарств¹⁵.

Важливим чинником міграції була й ментальність українських селян, які споконвічно були прив'язані до землі та в основній своїй масі саме її вважали єдиним джерелом заможності й достатку. Вони з діда-прадіда не набули звички займатися іншою працею, а тому не вбачали власної вигоди, аби брати участь у промисловому розвитку і продовжували традиційно віддавати перевагу сільському господарству. Їх відлякувала задушлива атмосфера міста з несхожим способом життя та виробництва. На київських цукрових заводах зокрема переважали робітники не місцевого походження, а «зайшли», й сюди селян не можна було заманити ні горілкою, ні розважальною вечорами музикою¹⁶. До того ж слабка урбанізація українських міст та містечок не могла запропонувати їм достатню кількість робочих місць¹⁷.

Певна частина селян виїздила, зокрема щоб врятувати від пиятики чоловіків. Про такий фактор переселення родини 1906 р. до Кустанайського краю розповів селянин із с. Більманки, нинішньої Запорозької області. Його батьки виїхали до аулу, бо за розповідями односельчан, там горілки зовсім не вживали¹⁸.

До неосвіченості селян й їх політичної байдужості додавалася наївність, спровокована чутками про неміряні багатства Сибіру, його вільні землі, які можна недорого купити, ріки, переповнені рибою, і пасовиська з густою та соковитою травою для худоби. Марними були спроби, наприклад, влади Київської губернії переорієнтувати селян на освоєння поліських земель, які хоча й були піскуватими, лісистими і болотистими, однак при добрій агрокультурі давали б непоганий урожай¹⁹.

Селянські сім'ї продовжували зберігати пам'ять про тих односельчан, які за кілька десятиліть перед тим, були переселенцями до південних земель — Таврії, Кубані, Північного Кавказу та досить непогано там влаштувалися. Якщо вірити запевненням чиновника Міністерства внутрішніх справ Д.І. Пестржецького, який активно розробляв переселенські проекти в уряді П.А. Столипіна, солдати, повертаючись з Маньчжурії, привозили до сіл вузлики з землею і ховали її за іконами, дістаючи при нагоді як переконливі свідчення, що таки варто їхати до Сибіру²⁰.

Коли держава почала серйозно займатися міграційними проблемами, попереджаючи селян про особливості клімату, необхідність переселятися організовано, з державною допомогою, їй ті не вірили, не спішили, особливо на початку, брати кредити, а покладалися на себе, таємно покидаючи села вночі. Вони більше довіряли факторам-маклерам, які прискорювали продаж їх майна, водночас наживаючись на селянській простодушності. Ще коли представники влади

організовували переселення козаків та селян на південь і Північний Кавказ, то зауважили високу агрономічну культуру українського селянина, його фізичну витривалість, а також упевненість та вміння покладатися на власні сили. Подібне повторювалося й тепер. Перебуваючи у Сибіру, у переселенських пунктах, з несприятливими умовами проживання, вони, звертаючись до начальника пункту, трималися гордо, з гідністю, на відміну від російських селян, які валялися в його ногах, просячи допомоги. І в цих антисанітарних умовах українських селян вирізняла акуратність, смачна страва і чиста білизна²¹.

Інтенсивне переселення до Сибіру почалося з 1880-х рр., коли зримо виявилися наслідки аграрної реформи 1861 р. З Полтавщини найбільш активно мігрували селяни в останній чверті XIX ст. — понад 440 тис. осіб. Із них виїхало до Сибіру і на Далекий Схід — 80 тис., в Середню Азію — біля 62 тис. душ, до Північного Кавказу 126 тис. осіб, до Війська Донського біля 20 тис., решта — по інших українських губерніях²². Тобто переселенський потік до Сибіру ще не був таким сильним, як дещо пізніше. Але був і зворотний потік переселенців, зокрема у 1895–1897 рр. повернулося до України — 21 895 душ²³.

Наступний період характеризувався більш високими темпами. І.Л. Ямзін, котрий фахово займався переселенням трудових ресурсів і досліджував природно кліматичні його зони, зробив висновок, що протягом 1894–1900 рр. в Азіатську Росію, до Сибіру виїхали 97% мігрантів²⁴. Зростання соціальної напруги на цьому етапі змусило уряд активізувати втручання в організацію переселення, формуючи його райони: Тургайсько-Уральський, Тобольський, Акмолінський, Семипалатинський, Томський, Єнісейський, Приморський та Семиріченський і розподіляючи їх на менші дільниці. Для регулювання й координування міграції було створено спеціальну державну структуру — Переселенське управління при Міністерстві внутрішніх справ (1896–1905 рр.), яке розіслало губернаторам циркуляр, щоб ті «сприяли успішному ходові переселенської справи» й ослабили «...аграрний рух серед сільського населення Європейської Росії за рахунок виселення надлишків населення в азіатські окраїни імперії»²⁵.

На темпи переселення помітно вплинула й побудова залізниці (1897–1902 рр.), яка пройшла всім Сибіром і сполучила українські землі з Далеким Сходом, витіснивши морський та гужовий транспорт, який раніше використовували переселенці.

Чисельність і темпи міграції дозволяють виділити ще один етап в освоєнні сибірських земель, серед якого особливе місце за масовістю займає так званий столипінський, що почався після 1906 р. 70% його становили вихідці з українських губерній. Разом із самовільними виїздами число тих, хто виїхав по губерніях змінювалась, проте повіти-лідери залишалися тими самими, що свідчило про невіршеність аграрної проблеми. На Полтавщині таким був Костянтинградський повіт, з якого щорічно переселялося більше 20 тис. осіб. Подібними були Золотоніський і ще декілька повітів, де високою була оренда ціна десятини землі (до 20 руб.) та не було додаткових заробітків²⁶. Начальник Переселенського управління об'їхав Полтавську і Чернігівську губернії, аби

переконатися у правдивості слів губернатора, який вважав, що ввірена йому губернія найнеспокійніша, бо селяни групами вимагають переселення. Земські начальники також були впевнені, що лише міграція спростує «думку про неминучий переділ землі»²⁷.

Для цього етапу була характерна зміна соціального складу селянства, бо в переселенський рух включилася найбідніша його частина, що, не чекаючи державних дотацій, активно намагалася виїхати на Схід. Для неї вже не знайшлося таких родючих земель, як її попередникам, і вона переважно змушена була освоювати гірші площі й у більш віддалених місцях. Але не маючи засобів для успішного ведення там власного господарства, незаможні селяни або поверталися назад, або наймалися до своїх успішніших земляків. Недаремно в одній із агіток 1909 р. вказувалося, що таким селянам слід відмовитися від думки про переселення.

Крім адміністративних органів в організації переселень все активнішу участь брали земства, які створили в травні 1908 р. відповідну Південно-Російську обласну організацію на чолі з головою Полтавської губернської земської управи Федором Лизогубом. До неї ввійшли представники від Харківського, Катеринославського, Чернігівського і Херсонського земств. Вона намагалася контролювати рух ходоків і брати участь у виділенні ділянок у сибірських губерніях. Організація друкувала журнали власних щорічних з'їздів, звіти про свою діяльність. За її рішенням три чверті виділених ділянок для переселення передавалися малоземельним і безземельним селянам тих повітів, де вони переважали. Однак і такі заходи не особливо впливали на результативність переселенського руху, адже біднота на нових місцях не могла швидко прижитися, часто бідувала й намагалася повернутися назад.

Обрахунки чисельності переселенського руху державною і земською статистикою початкового періоду практично не велися, і дослідники можуть розраховувати лише на цифрові дані, починаючи з 1896 р., коли було налагоджено офіційний централізований облік переселенців. За підрахунками В.М. Кабузана, ще в 1859–1870 рр. до Сибіру й на Далекий Схід мігрували 129,2 тис. осіб, проте чисельність українців серед них була незначною. Переселення набуло масового характеру після відкриття морського сполучення Одеса–Владивосток. Лише у 1883–1885 рр. уряд відправив морем через Одеський порт на Схід 4698 селян, на що було витрачено один мільйон рублів казенних коштів. Морським шляхом туди ж до 1901 р. відправлено 55 тис. осіб, в основному, з Лівобережної України. Протягом 1885–1892 рр. саме з цих губерній до Сибіру, Далекого Сходу і Казахстану прибули 27,7 тис. мігрантів, а у 1893–1900 рр. — 385,2 тис., зокрема з Полтавської губернії — 158,3 тис.²⁸ Найбільше до Сибіру переселялося в період 1905–1914 рр., особливо інтенсивно з 1908 р. Ці дані представлено у таблиці 1²⁹.

Більшість дослідників у підрахунках чисельності переселенців з України за Урал до Першої світової війни схиляються до цифри 2 млн осіб, хоча, враховуючи також їх число у регіонах не суцільного етнічного заселення, ця цифра зростає до 2,5 млн³⁰. За даними земських статистиків з Полтавської губернії

міграція до Сибіру не перевищувала природного приросту сільського населення, а у Чернігівській губернії — зрівнялася з ним³¹.

Таблиця 1

Полтавська	249 040 осіб
Київська	171 369
Чернігівська	180 921
Катеринославська	187 084
Харківська	226 283
Херсонська	137 459
Таврійська	112 164
Подільська	75 073
Волинська	52 956

Стихійність селянського виїзду на Схід ламала попередні законодавчі норми, зокрема правила 1843 р., та й положення 1861 р. Саме останнє позбавляло поміщицьких селян права, особливо у перші роки, відходу на нові землі з покаранням до трьох місяців ув'язнення за самовільне переселення. Це змусило владу приступити до вироблення нових законодавчих норм. Найзначимішим став указ від 13 червня 1889 р. «Про добровільне переселення сільських обивателів і міщан на казенні землі»³², а саме у Тобольську й Томську губернії, Семиріченську, Акмолінську та Семипалатинську області. Згідно з цим законом, селяни могли переселятися лише за дозволом міністерств внутрішніх справ та державних маєтностей, які визначали наявність вільних ділянок і зіставляли їх з проханнями переселенців, які ті подавали губернаторам. Земля надавалася в постійне користування, про що вказувалося у відповідному земельному акті, де зазначалося також її межі і порядок сплати коштів за користування нею. Наділи не відбиралися та не обкладалися непомірними зборами. Перші три роки селяни повністю звільнялися від державного оподаткування й орендних платежів, наступні три роки сплачувалася лише половина їх встановлених розмірів. До того ж запроваджувалася відстрочка переселенцям від військової повинності на три роки. Мігранти мали право на кредит для закупівлі продуктів і посівного насіння.

Цей закон постійно доповнювався інструкціями Переселенського управління, що уточнювали та спрямовували селянські потоки шляхом формування руху поїздів, встановлення черги їх відправлень, окремо для кожної губернії з поділом відповідних регіонів на шість категорій. Критерієм його були природні характеристики, пов'язані з початком повені, відкриттям навігації на Іртиші й Обі тощо.

Переселення відбувалося в основному у лютому, березні та квітні, щоб люди прибували до місця поселення з настанням там весни; в жовтні, листопаді й грудні потік переселенців скорочувався, а згодом терміни від'їздів уточню-

валися: з 10 березня по 20 липня. В інструкціях детально також описувалися документи, які селяни повинні були мати аби розраховувати на пільги від держави³³.

Значна частина селян все ж їхала на поселення без державного дозволу. Причини самовиселення у 1904–1908 рр. з'ясовували губернські земські статистики, які зокрема для Харківської губернії такими назвали безземелля і малоземелля, підкресливши також, що родючість землі, наявність додаткового заробітку, розмір наділів та орендна вартість її десятини, як і чисельність працюючих у родинах, впливали на зменшення динаміки переселення. Характерно, що найбільше виїздили із Старобільського, Ізюмського й Куп'янського повітів. Ці повіти вирізнялися значним числом стихійних переселенців, яких мобілізували чутки та розповіді ходоків. Менше переселялися із Сумського, Охтирського, Богодухівського і Харківського повітів, де була розвинута промисловість і врожайність зернових була вищою.

Чернігівські статистики також намагалися з'ясувати причини та наслідки виїзду селян цієї губернії, й прийшли до висновку, що в цілому, «на переселення штовхала економічна необхідність»³⁴. З кожним роком безземельні все менше, а заможні все інтенсивніше виїздили, тобто хто мали більше землі та могли її продати, переселялися, причому її ціна була не скрізь однаковою. У північних повітах губернії вона становила 42, в середніх — 75, у південних — 148 руб. Серед чернігівців у 1906–1908 рр. лише 40,2% переселенців приїхали на задалегідь виділені ділянки, а більше половини виїздили навмання. З'явилась і нова тенденція в міграції: із 16 124 переселенців до Сибіру за ті ж роки 86 селянських сімей виїхали просто на заробітки й не вимагали землі. Були і такі, які поверталися назад через хвороби і смерть членів родини³⁵.

Для регулювання міграційних потоків створювалися відповідні місцеві державні структури — губернські та повітові землевпорядні комісії, які згідно з законом від 6 червня 1904 р. й схваленим Миколою II положенням Ради міністрів від 10 березня 1906 р., наділялися правом відряджати уповноважених і ходоків для вибору землі за Уралом. Їм для поїздок надавалися певні пільги. Охочі переселитися мали зареєструватися, кожні чотири сім'ї виділяли ходока й разом ті, допомагаючи один одному у дорозі, відбирали землю на поселення, враховуючи, що вона наділяється на кожного члена родини. Ходоки вибиралися із заможних сімей через значні дорожні витрати, адже поїздка тривала не менше ніж два місяці. Через них влада намагалася також врегульовувати темпи переселення, то надаючи пільги, то позбавляючи їх. Тільки за 1908–1909 рр., наприклад, із Київщини було відправлено в різні переселенські райони близько 7 тис. ходоків, значна частина яких у 1906–1913 рр. з'їздила безрезультатно: їх не влаштовували запропоновані землі, кліматичні умови, відсутність водойм, заболочені або лісові райони. Не влаштовували ходоків і віддаленість майбутніх поселень, звідки трудно було дістатися з хлібним товаром до місць його збуту. Ці обставини не відповідали очікуваним результатам, тим ідеальним сподіванням, які селяни уявляли собі з листів односельчан та родичів³⁶.

Під час століпінської реформи політика переселення набула більш чіткого й спрямованого характеру. Пропонувалося організувати в Сибіру навіть торги за окремі ділянки, і тільки після того переселенець мав їхати займати викуплену землю. Аби підготувати селян до переїзду, ознайомити їх з новими умовами Переселенське управління почало видавати тисячними накладами відповідну літературу, зокрема 1907 р. було надруковано 130 тисяч книг із 400 тисячами пояснень³⁷. Держава не скупилася на обіцянки, коли йшлося про законний переїзд, адже вона зобов'язувалася забезпечити пільгове перевезення мігрантів, зменшити залізничний тариф на їх багаж та домашніх тварин, влаштувати швидке поселення й наділення землею, зняти недоїмки, борги земських зборів на п'ять років, безвідсоткові кредити кожній сім'ї до 165 руб. Описувалася, як одна з перспективних, зокрема Єнісейська губернія, її м'який клімат і землі, які дають високі врожаї. Влада обіцяла, що вирощений хліб переселенці зможуть продавати у великій кількості робітникам золотих копалень та заводів, які постійно його потребують. Однак життєві реалії далеко не завжди відповідали агітаційним закликам. Справді, тим переселенцям, що мали свідоцтва на виділені землі, надавалися пільги на проїзд і перевезення багажу, однак їх позбавлялися ті, хто їхали без них. Проте всі вони, й інші однаково страждали від антисанітарних умов у поїздах, викликаних тривалістю переїзду, скупченістю великої чисельності людей без елементарних побутових зручностей³⁸.

Селяни далеко не завжди могли скористатися пільгами, часто запізнювалися, бо не встигали продати майно до встановленого терміну, тоді виїздили самовільно і фактично обкрадали самих себе, адже вони не мали ні пільгових свідоцтв на проїзд, ні кредитів на обзаведення, ні виділених для них ділянок. Більше того, переселенці часто вже дорогою змінювали місця поселення, порушуючи вимоги проїзних документів. 1910 р. Полтавське губернське земство в статистичному щорічнику вказувало, що від 29% до 50% мігрантів-полтавчан, як харків'ян і чернігівців — відхилилися від маршруту й не доїхали до виділеного місця, чим значно погіршили своє правове становище, втрачаючи статус організованого поселенця³⁹. Самовольцями ставали також ті, які не від'їздили у призначені терміни і ті з членів родини, що з якихось причин не були внесені до пільгових посвідчень. Статистики відзначали, що порівняно з 1895–1896 рр. чисельність самовільних переселенців збільшилася і на 1908 р. вони становили серед харківчан більше половини. Останні взяли на себе всі труднощі проїзду і поселення. Зокрема у Тургайській області такі становили 80%, а в Семипалатинській — навіть 90%⁴⁰.

На адаптацію селян у Сибіру впливали природно-економічні умови, їх схожість із тим краєм, з яких прибували поселенці. Мігранти перших періодів виявилися в найкращому становищі, бо могли вибирати родючіші землі. 100 десятинний наділ дозволяв швидко закупити якісніший реманент. Згідно із законом, 40 сімей становили переселенське поселення і створювали громади⁴¹.

Українські селяни намагалися осідати на півдні з його знайомим лісостеповим ландшафтом, де краще було розвивати землеробство. В наслідок цього їх поселення сконцентровано тяглися степовими районами північного Казахстану

й південного Сибіру і на сході — у басейнах Амура та Уссурі⁴². З північних повітів Харківщини направлялися переважно у сибірські губернії — Томську, Тобольську, Єнісейську, Іркутську, області Забайкальську, Амурську й Приморський край. З південних повітів цієї ж губернії переважно переселялися, що правда, на другому етапі, у степові області — Акмолинську, Семипалатинську, Тургайську, віддаючи перевагу степовому регіону. Чернігівці осідали в основному у північних повітах Томської губернії, а середнього статку — в Приморському краї.

Місця заселення Сибіру протягом 1899–1900 рр. представлені у таблиці 2⁴³.

Таблиця 2

Вихідці з губерній	Томська	Тобольська	Акмолинська	Іркутська	Інші губернії	Разом
Київська	3315	435	2080	75	1044	6949
Чернігівська	8209	1348	2393	185	2446	14 581
Полтавська	17 706	1340	7020	33	2838	28 937
Харківська	11 807	688	2539	48	2539	17 621
Разом						68 088

Помітили земські статистики також, що більше осіб поверталися зі степових областей та менше — з лісових губерній краю. Із них 41,1% називали причиною повернення відсутність придатної землі для господарювання, 24,8% — недостатність матеріальних засобів, 5,4% — неврожайні ґрунти, 4,2% — заболоченість, відсутність водойм і гористість. Їхали на Схід сім'ї у складі, як правило, 6 душ, а у тих, що поверталися знесилені назад, вони зменшувалися до 4–5 осіб.

Селяни в Сибіру ще й у другому поколінні зберігали українську традиційну побуту і сільськогосподарську культуру, продовжували використовувати властиві їм прийоми землеробства із застосуванням дерев'яних плугів, у які впрягали волів, що було новим та незвичним для Сибіру. Однак незабаром набирали популярності американські, а залізницею привезли фабрично-заводські плуги, плужниці, з'явилися молотарки, жатки та віялки. З сільськогосподарських злаків у Сибіру добре прижилася пшениця «полтавка», селекцію якої селяни проводили в домашніх умовах, а от від вирощування гречки і жита через несприятливий клімат довелося відмовитися. Жито успішно замінив овес, яким, проте, годували лише коней. Українці справляли добре враження на корінних сибірських старожилів, впливаючи на розвиток їхнього господарства, зокрема щодо способів доглядання за рослинами і збирання врожаю, а також застосування землеобробної техніки. А від місцевого населення українські господарі запозичили кращі сорти бобових та баштанних культур, соняшника і ячменю. Казахи, наприклад, перейняли в українців заготівлю для худоби корму на зиму, машинну техніку косіння сіна, а українці від киргизів — кращі породи рогатої худоби, овець та коней⁴⁴. Багатозначним було і те, що вони вміли безконфліктно вжитися у нове для них соціальне середовище.

Наступні покоління українських селян, що народилися в Сибіру, ставали у містах, на золотих копальнях, будівництві, зокрема Транссибу, робітниками, прикажчиками й конторниками демонстрували вже більшу прихильність ідеї загальноросійської ідентичності, хоча ще зберігали рідну мову. В своєму оточенні вони спілкувалися рідною, а в іншому — російською мовою. Відбувалася втрата колишньої етнічної самосвідомості, підміна її не стільки російською, як новою сибірською ідентичністю, хоча на побутовому рівні зберігалася традиційність, зокрема фольклорна⁴⁵.

Що ж до національної свідомості, то вона залишалася низькою через брак середніх і вищих навчальних закладів, де б селянські діти отримували повноцінну освіту, і відсутність української інтелігенції у поселеннях. Практично не було місцевих культурних центрів, а також демократичних інституцій, хоча б таких як земства, які в українських губерніях перебрали на себе турботу за впровадження початкової освіти українською мовою. Державна політика також не спрямовувалась на визнання українців окремим народом, а намагалася прищеплювати їм російську ідентичність, спираючись на одновірність, що так чи інакше призводило до розмивання їхнього попереднього культурного пласту.

З початку XX ст. в уряді все частіше й впевненіше почали звучати нові завдання щодо переселенського руху, які крім колонізації передбачали іншу мету. «Нова точка зору на колонізаційне питання в Сибіру полягає в тому, щоб поставити головним завданням переселенської політики не виселення трудових мас з Батьківщини, а заселення окраїн російськими людьми»⁴⁶. Цю тезу наголошував також уже згадуваний Д.І. Пестржецький, який ставив під сумнів основне завдання переселення та вважав, що воно полягає не стільки у боротьбі з сумнівним малоземеллям, а зводилося до проблеми бути чи не бути «Росії великою»⁴⁷. Колонізація стала важливим компонентом імперської політики, а селяни мали б стати ефективними провідниками ідеї «єдиної і неділимої Росії». Йшлося про те, щоб поєднати колонізацію Сибіру з її русифікацією і у такий спосіб зміцнити військово-політичну присутність в цьому стратегічно важливому регіоні Росії. Імперський центр обрав досить своєрідний та разом із тим надійний метод самозахисту, протиставляючи його лідерам й ідеологам сибірської обласницької ідеї з її сепаратистськими настроями, яка почала набирати поширення в регіоні після усвідомлення власної економічної та культурної своєрідності. Держава відмовилася від ролі пасивного спостерігача і підпорядкувала переселення імперському освоєнню і зміцненню окраїн, законодавчо стимулювала та регулювала його, звертаючи найбільшу увагу на православ'я і «російськість». Розширювалося саме поняття російськості, до росіян зараховували не лише великоросів, малоросів та білоросів, а й усіх представників слов'янського світу. Найперше шкільна освіта російською мовою, яку отримувала молодь, витісняла українськість до домашнього побуту. Розпочалося масове будівництво шкіл для переселенців, що його здійснював спеціальний фонд імені імператора Олександра III за сприяння Комітету будівництва Сибірської залізниці.

Тож, опиняючись на Сході, українські селяни, перебуваючи в оточенні інших народів сприймалися тими як представники «російського одновірного племені», що сприяло хай і поступовій, але втраті селянством етнічної ідентичності, яка, проте, найдовше зберігалася у назвах сіл, їх упорядкованості та типових забудовах.

Й тим не менше, формування свідомої національної ідентичності почалося внаслідок культурно-просвітницької роботи української інтелігенції, найбільшою мірою вчительства, зокрема після 1905 р. Та і самі селяни, які приїздили під час третьої міграційної хвилі, були більш свідомі, й їхні культурні запити були вищими, ніж у попередників. Залізниця сприяла приїзду пересувних театрів з українськими спектаклями, з характерним етнографічним побутом, рідною піснею, хором і танцями, що підтримувало духовний зв'язок з батьківщиною⁴⁸. Їх загальне визнання було настільки значним, що витіснило інші театральні спектаклі, зробивши їх комерційно неспроможними та незапитуваними. Товариство українських артистів під керівництвом Костянтина Кармелюка-Каменського об'їхало увесь Сибір із різноманітними постановками, серед яких надзвичайно популярними були «Запорожець за Дунаєм» Семена Гулака-Артемовського та «Сорочинський ярмарок» Михайла Старицького. Традиційний етнографічно-побутових характер п'єс, хай і поступово, проте змінювався, формуючи свідомих українців.

У Сибіру діяли українські товариства — громади, хоча їх діяльність мала дещо інше спрямування, ніж на батьківщині, вони виконували роль артистично-клубних закладів⁴⁹. Громадське пошвавлення виявилось зокрема у досить широкому відзначенні Шевченківських свят. Ознаменування 100-річчя Кобзаря в Україні викликало побоювання влади, і та заборонила його. Тут же, у Сибіру, вона виявляла індиферентність до цього, і вшануванням великого поета відбулося гучно, зокрема в Красноярську, Семипалатинську, із збиранням коштів на спорудження пам'ятника поетові у Києві, з публікаціями статей про нього в місцевій пресі⁵⁰.

Культурна робота, спрямована на формування української ідентичності, була перервана репресіями напередодні та під час Першої світової війни. Відновилася вона після революцій 1917 р., й її хвиля була досить потужною, особливо на Далекому Сході, коли об'єднані українці практично досягли національно-культурної автономії. Однак, через поразку Української Народної Республіки і репресивні заходи органів радянської влади націотворчий рух зупинився, а в 1930-ті роки припинилася етнологічна діяльність на Далекому Сході через заборонну політику Кремля.

На думку провідного історика-демографа В.М. Кабузана українці у Сибіру в 1930-ті рр. втратили етнічну самосвідомість⁵¹. Гадаю, що дослідник поспішив із таким висновком. Новоприбулі до Сибіру українці внаслідок репресій доби колективізації, післявоєнної депортації, а також заробітчанського руху збільшили чисельність східної діаспори, що посприяло її консолідації. Розпад Радянського Союзу, здобуття Україною незалежності активізували самосвідомість українців, однак цей процес не переважив асиміляційні тенденції. Як

свідчить статистика, чисельність українців у Сибіру поступово скорочується, і не лише через зменшення їх міграції з України, а й через русифікацію, відмову від свого походження та мови⁵². Разом із тим відчутною стає і стійка спрямованість на збереження власної ідентичності, чому сприяла поява відповідної законодавчої бази, зокрема закону «О национально-культурной автономии в Российской Федерации» від 17 червня 1996 р. із пізнішими доповненнями та роз'ясненнями. З'явилися нові осередки українського відродження, якими стали Сургут, Тюмень, Нефтеюганськ. У Сургуті зокрема діють культурно-просвітницьке товариство «Українська родина», недільна школа, а в Нижньовартовську — товариство «Україна». Їх підтримують понад 20 громадських організацій Тюменської області, 13 — у Ханті-Мансійському окрузі та двомовна газета «Голос України в Західному Сибіру». Попри відсутність відповідної державної політики вони беруть досить активну участь у різноманітних громадських заходах, звертають значну увагу на відтворення традиційних форм етнічної культури, як і створення модерних її напрямків розвитку, вшановують пам'ять видатних українських діячів, досліджують внесок українців у розбудову Сибіру.

¹ В основу статті покладено виступ на Міжнародній науковій конференції «Україна і Сибір в культурному трансфері», яка відбулася 26 червня — 1 липня 2011 р.: Київ — Ніжин—Чернігів.

² *Канпелер А.* Формирование Российской империи в XV — начале XVIII века: наследство Руси, Византии и Орды // *Российская империя в сравнительной перспективе: Сб. статей.* — Москва, 2004. — С. 95–96.

³ У селянському розумінні, та й не тільки в їхньому, Сибіром у XIX ст. називалася вся територія, що знаходилася за Уралом і являла собою не стільки географічний термін, як уявно просторовий.

⁴ *Ремнев А.В.* Вдвинуть Россию в Сибирь. Империя и русская колонизация второй половины XIX — начала XX века // *Новая имперская история постсоветского пространства.* — Казань, 2004. — С. 232.

⁵ Гайдамацький рух на Україні в XVIII в.: Зб. док. — К., 1970. — Док. №№ 170, 183, 248, 269, 279.

⁶ *Черномаз В.А.* Украинское национальное движение на Дальнем Востоке (1917–1922). — Владивосток, 2009. — С. 36.

⁷ *Лещенко М.Н.* Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму. — К., 1970. — С. 50, 57.

⁸ *Земли Полтавской губернии и их доходность.* — Полтава, 1911. — С. 13.

⁹ *Анфимов А.М.* Земельная аренда в России в начале XX в. — Москва, 1961. — С. 133, 135.

¹⁰ Хуторянин. — Полтава, 1907. — № 37. — С. 474.

- ¹¹ *Лугова О.І.* Сільськогосподарський пролетаріат Півдня України в період капіталізму. — К., 1965. — С. 118.
- ¹² *Шаховский Н.* Сельскохозяйственные отхожие промыслы. — Москва, 1896. — С. 23.
- ¹³ Статистический справочник по Югу России. — Полтава, 1910. — С. 15.
- ¹⁴ Переселение из Полтавской губернии. — Полтава, 1902. — С. 259; Статистический сборник Полтавского губернского земства на 1901 год. — Полтава, 1902. — С. 262.
- ¹⁵ *Скляр Л.Ф.* Переселение и землеустройство в Сибири в годы столыпинской аграрной реформы. — Ленинград, 1962. — С. 141.
- ¹⁶ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДАК України). — Ф. 442. — Оп. 693. — Спр. 333. — Арк. 52, 122.
- ¹⁷ *Woroby P.* The Role of the Citi in Ukrainian History // *Ivan L. Rudnytsky.* Rethinking Ukrainian History. — Edmonton, 1981. — S. 207.
- ¹⁸ *Коншин Д.* Рассказ о своей жизни... // Старожитності Південної України. — 2008. — Вип. 21. — С. 72.
- ¹⁹ ЦДАК України. — Ф. 442. — Оп. 521. — Спр. 219. — Арк. 1.
- ²⁰ Там само. — Арк. 17.
- ²¹ *Омельченко А.* В Сибирь за землей и счастьем // Мир Божий. — 1900. — № 7. — С. 20.
- ²² Доклад управы о малоземелье в Полтавской губернии и об организации переселенческого дела. — Полтава, 1906. — С. 7–8.
- ²³ Материалы высочайше учрежденной 16 ноября 1901 г. Комиссии исследования вопросов о движении благосостояния сельского населения Европейской России. — Ч. 1. — Санкт-Петербург, 1903. — С. 25.
- ²⁴ *Ямзин И.* Переселенческое движение в России с момента освобождения крестьян. — К., 1912. — С.11.
- ²⁵ Цит. за: *Якименко М.А.* Організація переселення селян з України в роки столыпінської аграрної реформи (1906–1913 рр.) // Український історичний журнал. — № 7. — 1974. — С. 33.
- ²⁶ *Анфимов А.М.* Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX — начало XX в.). — Москва, 1969. — С. 152.
- ²⁷ *Скляр Л.Ф.* Указ. соч. — С. 127, 129, 130.
- ²⁸ *Кабузан В.М.* Украинцы в мире. — Москва, 2006. — С. 217, 222–224.
- ²⁹ *Скляр Л.Ф.* Вказ. праця. — С. 151.
- ³⁰ Переселення на центральних і східних землях до 1930 р. // Енциклопедія українознавства. — Ч. 3. Т. 1. — К., 1994. — С. 147; *Черномаз В.А.* Указ. соч. — С. 37; *Миллер А.И.* «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). — Санкт-Петербург, 2000. — С. 192.
- ³¹ Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1909 год. — Полтава, 1910. — С. 38.

³² Полна назва закону: «О добровольном переселении сельских обывателей и мещан на казенные земли и о порядке перечисления лиц означенных сословий, переселенных в прежнее время» // Полное собрание законов Российской империи. — Третье собрание. — Санкт-Петербург, 1891. — Т. 9: 1889. — № 6198.

³³ Йдеться про інструкцію від 6 лютого 1909 року, яку отримав кожний губернатор для організації від'їзду селян із ввіреної його управлінню губернії (ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 521. — Спр. 219. — Арк. 6).

³⁴ Переселение в Сибирь из Черниговской губернии в 1906–1908 гг. — Чернигов, 1910. — С. 21.

³⁵ Там же. — С. 26–48.

³⁶ *Турчанинов Н.* Итоги переселенческого движения за время с 1896 по 1909 г. — Санкт-Петербург, 1910. — С. 8–10; *Якименко М.А.* Вказ праця. — С. 35.

³⁷ *Скляр Л.Ф.* Указ. соч. — С. 125.

³⁸ Там же. — С. 129–130.

³⁹ Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1910 год. — Полтава, 1911. — С. 95–96.

⁴⁰ Переселение крестьян из Харьковской губернии. — Харьков, 1910. — Вып. 3. — С. 101–104.

⁴¹ Полное собрание законов Российской империи. — СПб., 1891. — Третье собрание. — Т. 9: 1889. — № 6198.

⁴² *Черномаз В.А.* Указ. соч. — С. 37.

⁴³ *Кауфман А.А.* Переселение и колонизация. — Санкт-Петербург, 1905. — С. 243.

⁴⁴ Там же. — С. 175.

⁴⁵ *Ремнев А.В.* Указ. соч. — С. 236.

⁴⁶ *Савицкий П.* Сметы Переселенческого управления в период III Государственной думы // Вопросы колонизации. — 1916. — № 19. — С. 52.

⁴⁷ ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 521. — Спр. 219. — Арк. 17.

⁴⁸ Переселение в Сибирь из восьми губерний Южно-Русской областной земской Переселенческой организации за 1912 г. — 1917. — Вып. 2. — С. 51.

⁴⁹ *Reeddoobny G.* Украинцы в Сибири // Украинская жизнь. — 1913. — № 12. — С. 12.

⁵⁰ *Черномаз В.А.* Указ. соч. — С. 56, 62–63, 108, 117 та ін.; *Бурчак Л.* Столетие со дня рождения Шевченка в откликах украинской и русской печати // Украинская жизнь. — 1914. — № 3. — С. 79.

⁵¹ *Кабузан В.М.* Русские в мире. Динамика численности и расселения (1719–1989). Формирование этнических и политических границ русского народа. — Санкт-Петербург, 1996. — С. 210.

⁵² *Іваненко В.В., М.Е. Кавун.* Проблеми збереження національної самосвідомості української діаспори в сучасній Росії (За матеріалами Сибіру та Уралу) // Чорноморський літопис. — 2009. — Вип. 1. — С. 47.